

Andrzej Kadłuczka*

orcid.org/0000-0001-7009-5330

Zamość – miasto idealne. Europejskość rozwiązań urbanistycznych *citta di fortezza* Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Zamość—an Ideal City: The European Character of the Urban Planning Solutions of a Commonwealth of Both Nations *Citta Di Fortezza*

Słowa kluczowe: architektura, urbanistyka, miasto idealne, *architectura militaris*, fortyfikacja nowożytna

Keywords: architecture, urban planning, ideal city, *architectura militaris*, modern-period fortifications

Pamięci Pietro Marchesiego

In Memory of Pietro Marchesi

W roku 1993 odbyła się głośna w Europie konferencja naukowa „Palmanova, fortezza d’Europa 1593–1993” i towarzysząca jej wystawa. Z inicjatywy Pietro Marchesiego – wybitnego włoskiego historyka urbanistyki, badacza i konserwatora Palmanovy i członka komitetu naukowo-technicznego konferencji, a zarazem wielkiego przyjaciela Zamościa – miasto to prezentowane było jako jeden z fenomenów europejskiej urbanistyki. Szkic ten właśnie Jemu pragnę zadedykować.

W tekście wydawnictwa konferencyjnego i katalogu wystawy możemy przeczytać:

Porównując plan Zamościa z przykładem miasta Palmanova, które także było wzniesione od fundamentów, dostrzegamy wyraźne powinowactwo, ale także różnice w kontekście dzieł włoskich teoretyków, co jest zrozumiałe w przypadku społeczeństwa [Rzeczypospolitej Obojga Narodów] przyzwyczajonego do innej struktury społeczno-gospodarczej. Różnice te przyczyniły się do włączenia na trwałe do polskiej kultury oraz do urbanistyki i architektury dzieła dostosowanego do zwyczajów i warunków lokalnych. Zamość jest dlatego ważnym elementem historii urbanistyki [światowej]. Nowością jest

The year 1993 saw the hosting of the academic conference “Palmanova, fortezza d’Europa 1593–1993,” which caused quite a stir in Europe, as well as its accompanying exhibition. On the initiative of Pietro Marchesi—an outstanding member of the conference’s academic and technical committee and a great friend of Zamość—the city was presented as a phenomenon of European urban planning. It is to him that I wish to dedicate this outline.

In the text of the conference proceedings and the exhibition catalog, we can read the following:

When comparing the plan of Zamość with the city of Palmanova, which was also built from the ground up, we can see both a clear relation and differences in the context of the works of Italian theorists, which is understandable in the case of the society [of the Commonwealth of Both Nations], which was used to a different socio-economic structure. These differences contributed to the permanent incorporation of a work adapted to local customs and conditions into Polish culture, urban planning and architecture. Zamość is therefore an important element of the history of [global] urban plan-

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Professor, D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kadłuczka A. Zamość—an Ideal City: The European Character of the Urban Planning Solutions of a Commonwealth of Both Nations *Citta Di Fortezza*. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

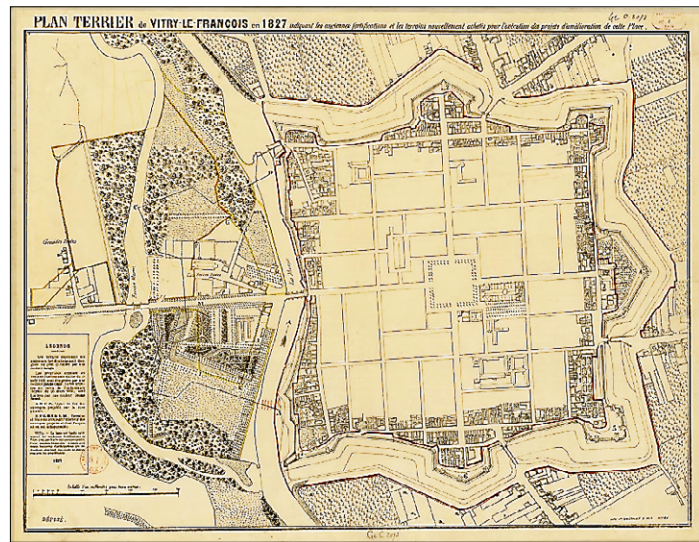
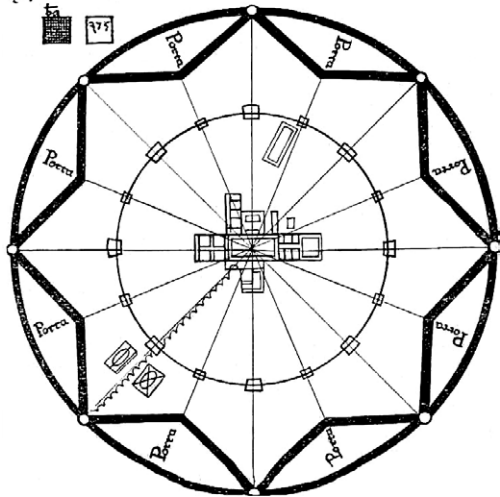
Otrzymano / Received: 10.05.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.09.2020

doi: 10.48234/WK63ZAMOSC

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Seconziono: Questa quadrata fono castrum uno studio de polo studio e
275 braccio 100

Ryc. 1, 2. Ideogram miasta idealnego Sforzinda Filareta, plan francuskiego miasta Vitry-le-François.

Fig. 1, 2. Ideogram of the ideal city of Sforzinda by Filarete, plan of the French city of Vitry-le-François.

tu podwójny układ „sprzężony” utworzony przez dwa centralnie skomponowane elementy, które przenikają się nawzajem, stanowiąc w pewnym sensie symboliczne dwa różne centra, ale połączone ze sobą za pomocą wspólnej osi, tworzą zarazem układ jednolity¹.

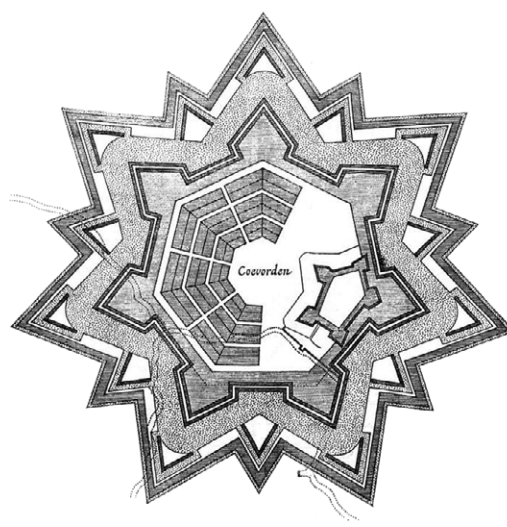
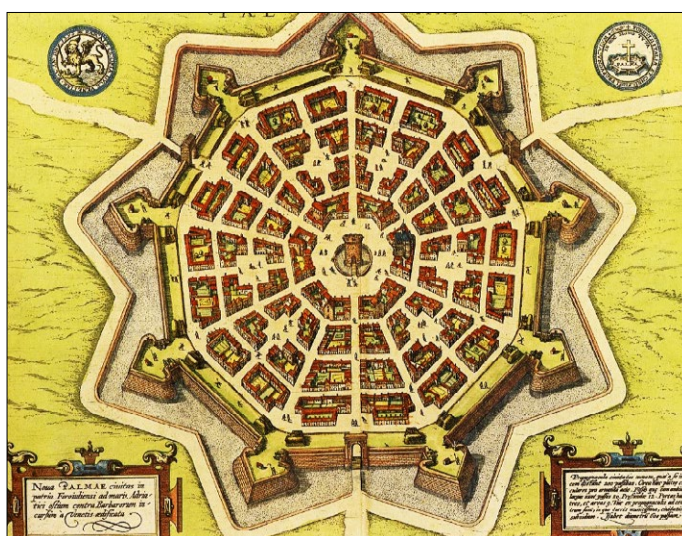
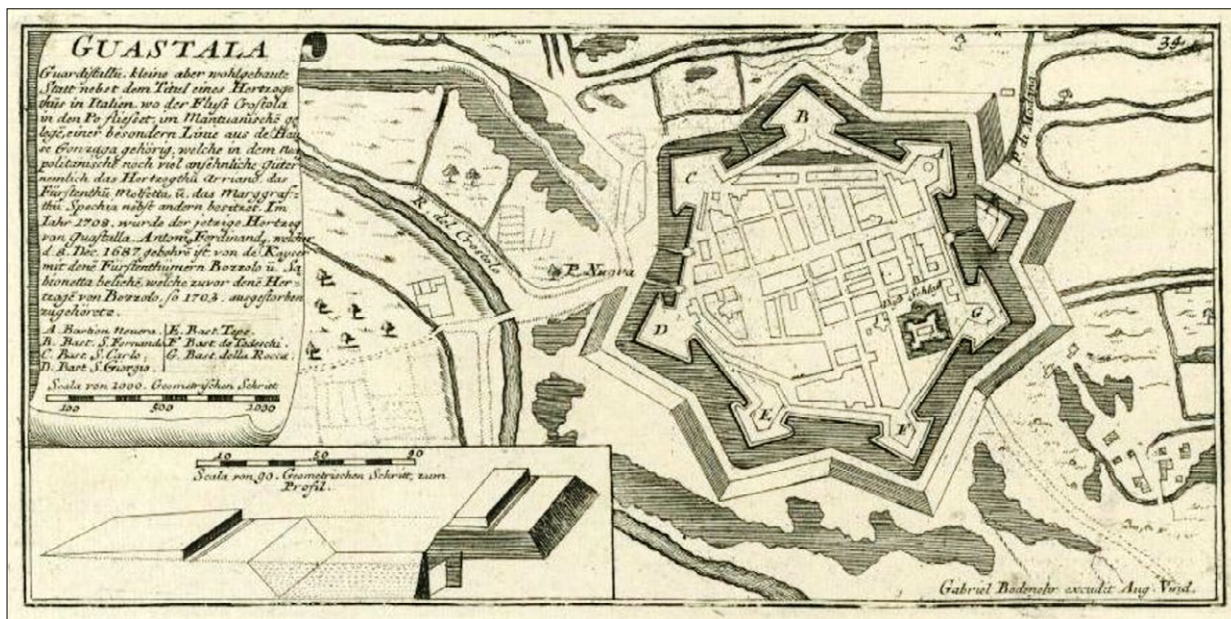
ning. The novelty here is a double, “coupled” layout, created by two centrally composed elements that blend with one another, in a sense symbolically forming two different centers, yet combined with a shared axis, thus forming a uniform layout.¹

Budowa miasta-twierdzy – założenia opartego na najnowszych europejskich ideach urbanistycznych ery nowożytnej – podjęta przez Jana Zamoyskiego, przypadała na okres *prosperity* gospodarczej i politycznej Polski Jagiellonów przekształconej w Rzeczpospolitą Obojga Narodów – inaczej Rzeczpospolitą Królestwa Polskiego, *Res publica regni Polonici* – nowy byt państwowy zapoczątkowany w roku 1569 unią lubelską, a integrującą Koronę Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem Litewskim. Ta *prosperity* Rzeczypospolitej Obojga Narodów była także częścią pomyślniej sytuacji gospodarczej w Europie, skoro Leonardo Benevolo napisał: „Układ pokojowy w Le Cateau-Cambresis (1559) i sobór trydencki (1563) przynoszą Europie względną stabilizację polityczną i religijną”², ale zanim ta stabilizacja stworzyła możliwości finansowe pozwalające na rozwój techniki budowlanej, a w zakresie „nadbudowy” dała warunki przełamania w świecie sztuki *vasariańskiego* progu *terza maniera*, „[w których] poszukiwanie przyszłej perfekcji ustępuje pola retrospekcyjnej, lecz bardziej uspokajającej wizji znanego już systemu norm i modeli”³, należało rozwiązać sposoby modernizacji struktury miasta średniowiecznego.

The construction of a fortress city—a layout based on the latest European urban planning ideas of the modern period—undertaken by Jan Zamoyski coincided with a period of economic and political prosperity enjoyed by Poland under the Jagiellons, which transformed into the Commonwealth of Both Nations—otherwise called the Commonwealth of the Kingdom of Poland, *Res publica regni Polonici*—a new state entity created in 1569 via the Union of Lublin, which integrated the Crown of the Kingdom of Poland with the Grand Duchy of Lithuania. This prosperity of the Commonwealth of Both Nations was also a part of an overall favorable economic situation across Europe, for Leonardo Benevolo wrote: “The Treaty of Cateau-Cambrésis (1559) and the Council of Trent (1563) brought Europe a relative political and religious stability,”² yet before this stability could create the financial potential for the development of construction engineering and within it, for “vertical extension,” it first had to lay the groundwork for the world of art to deal away with “Vasari’s threshold of the *terza maniera*, [in which] the pursuit of a future perfection gives ground to a retrospective, yet more calming vision of an already known system of standards and models”³ that was to formulate the means of modernizing the structure of the medieval city.

Powszechnie przyjmuje się, że pionierami nowożytnej koncepcji miasta idealnego byli włoscy mistrzowie renesansu: Leone Battista Alberti, Vincenzo Scamozzi czy Giorgio Vasari, których traktaty i teoretyczne modele nowożytnych *palazzo in fortezza* i *citta di fortezza* cechowała „dążność do ujmowania całości miasta i rozwiązywania zagadnień obrony i komunikacji jednolicie i harmonijnie jako różnych składników tej samej wiel-

It is commonly assumed that it was the Italian Renaissance masters: Leone Battista Alberti, Vincenzo Scamozzi or Giorgio Vasari, who were the pioneers of the concept of the ideal city. Their treatises and theoretical models of modern *palazzo in fortezza* and *citta*

Ryc. 3, 4, 5. Plany włoskich „miast idealnych” Guastalla i Palmanova oraz ideogram niderlandzkiego Coerworden.
 Fig. 3, 4, 5. Plans of Italian “ideal cities” of Guastalla and Palmanova, along with an ideogram of the Dutch city of Coerworden.

kiej kompozycji²⁴. Ale pomysły mistrzów renesansu nie są, jak się wydaje, całkowicie oryginalne, skoro jak pisze Tadeusz Tołwiński: „Wielokąt i koliste pierścienie murów miasta średniowiecznego łączy się z antycznym i gotyckim rozplanowaniem prostokątnym wnętrza miasta... [a] dwa zasadnicze systemy planu urbanistycznego: prostokątny i promieniowy... [powielają] plac główny jako ośrodek kompozycji i rozbiegające się od niego główne arterie, oraz ulice drugorzędne”²⁵, a miasto idealne *Sforzinda* nakreślił znacznie wcześniej, bo już zapewne około 1430, architekt księcia Mediolanu Francesco Sforzy, artysta *quattrocenta* Antonio di Pietro Averlino (1400–1469), znany jako Filarete, twórca wciąż jeszcze utrzymanego w klimacie późnego średniowiecza warownego Castello di Sforzesco.

Sforzinda nigdy nie została zbudowana, ale wiele szczegółów tego założenia – opartego na wpisanej w okrąg ośmiopromiennej gwiazdzie – zostało omówio-

di fortezza were characterized by a “pursuit of framing the entirety of the city and designing defensive and circulatory matters uniformly and harmoniously as different components of the same grand composition.”²⁴ However, the ideas of Renaissance masters are not, as it may seem, fully original, for as Tadeusz Tołwiński wrote: “The polygon and the circular ring of medieval city walls is linked with the ancient and Gothic rectangular delineation of the city’s interior... [while] the two essential systems of the urban plan: the rectangular and the radial... [propagate] the main square as the center of the composition and the main arterials that extend from it, as well as secondary streets,”²⁵ while the *Sforzinda* ideal city was drawn much earlier—probably already around 1430—by Antonio di Pietro Verlino (1400–1469), also known as Filarete, who was an artist of the *Quattrocento* and the architect of Francesco Sforza, Duke of Milan. Filarete was the designer of

nych w tekście autorskiego traktatu, a sama kompozycja posiada charakter ikoniczno-symboliczny, odwołując się do talizmanowej geometrii i niebiańskiej astrologii.

Nowe normy i modele budowy miast musiały sprostać nie tylko wzrastającym potrzebom społecznym⁶, lecz także ówczesnym układom politycznym i nowym zagrożeniom, jakie niesły stale obecne konflikty militarne i rozwój techniki wojennej, zwłaszcza artylerii, która łatwo radziła sobie z fortyfikacjami miast średniowiecznych.

Jest interesujące, że właśnie Zamość został wymieniony przez Leonarda Benevolo wśród dziewięciu miast-twierdz wzniesionych w ciągu półwiecza (pomiędzy 1545 a 1597), co wynikało z konieczności ufortyfikowania newralgicznych punktów wzdłuż granic całej Europy⁷. Te miasta-twierdze to: Vitry-le-François (1545), Villefranche-sur-Meuse (1545), Guastalla (1549), Charlemonte (1555), Philippeville (1555), La Valletta (1566), Zamość (1578), Palmanova (1593), Coerworden (1597). Pierwsze dwa z nich, najwcześniejsze, powstały z inicjatywy króla Franciszka I i miały istotne strategiczne znaczenie z punktu widzenia polityki Francji sprzymierzonej z Imperium Osmańskim w walce o Niemcy i północne Włochy przeciw Karolowi V Habsburskiemu, władającemu Hiszpanią, Niderlandami i Austrią i pozostającemu w sojuszu z południowymi Włochami. Ta podwójna wojskowa garda nad francuskim odcinkiem Mozeli miała kontrolować przeprawę przez rzekę na wysokości królestwa Niderlandów. Obydwie twierdze, oparte na planie promienisto-koncentrycznym, zaprojektowane przez włoskiego architekta Girolamo Mariniego powołanego na stanowisko komisarza generalnego fortyfikacji w Szampanii, miały kluczowe znaczenie obronne przeciw Habsburgom mającym ambicję restytucji Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego⁸. Podobne do poprzednich, kolejne dwie nowo wzniesione twierdze: Charlemonte i Philippeville miały za zadanie chronić kolejną przeprawę przez Mozela na jej południowo-wschodnim odcinku.

Od południa strategiczne znaczenie miało Księstwo Mantui, zarządzane przez ród Gonzagów, ze stolicą w Guastalli, kontrolujące dostęp w głąb Półwyspu Apenińskiego. *Citta di fortezza* nad rzeką Pad, zbudowane tu z inicjatywy Karola V, w powiązaniu z nieodległą Sabbionetą miało nie tylko znaczenie bramy prowadzącej przez pasmo południowych Apeninów do Toskanii, Umbrii i Lacjum, lecz także pozycji flanki oskrzydłującej Francję od południa⁹.

W kontekście konstelacji politycznych i konfliktów wojennych drugiej połowy XVI wieku czytelna staje się pozycja La Valetty zajętej przez joannitów, którzy przy pomocy finansowej i merytorycznej papieża Piusa IV zbudowali w roku 1566 – według planów autora nowożytnych fortec Civitavecchia i Zamku Anioła w Rzymie, papieskiego fortyfikatora, Francesco Laparellego, ucznia i współpracownika Michała Anioła – najdalej na południe wysuniętą twierdzę obronną.

Castello di Sforzesco, which retained an atmosphere of the late Middle Ages.

Sforzinda was never built, but many details of this layout—based on an eight-tipped star inscribed into a circle—were described in Filarete's treatise, and the composition itself has an iconic and symbolic character, referencing talismanic geometry and heavenly astrology.

The new standards and models of city building not only had to rise up to the challenge of increasing public needs,⁶ but also the period's political alliances and new threats brought by the constant presence of military conflict and the development of military technology, especially artillery, which could easily overcome medieval city fortifications.

It is interesting that it was Zamość that was mentioned by Leonardo Benevolo among the nine fortress cities erected during the five decades in question (between 1545 and 1597), which resulted from the necessity to fortify key points across the border of all of Europe.⁷ These fortress cities were: Vitry-le-François (1545), Villefranche-sur-Meuse (1545), Guastalla (1549), Charlemonte (1555), Philippeville (1555), La Valletta (1566), Zamość (1578), Palmanova (1593) and Coerworden (1597). The first two, being the earliest, were built on the initiative of king Francis I and were of considerable strategic significance from the standpoint of French policy, as the country was allied with the Ottoman Empire in a struggle for Germany and Northern Italy against Charles V Habsburg, who ruled Spain, the Netherlands and Austria and was an ally of Southern Italy. This double military guard over the French section of the Meuse was to control a river crossing at the height of the Kingdom of the Netherlands. Both fortresses, based on a radial and concentric plan, designed by Italian architect Girolamo Marini, who had been appointed the general commissioner for fortifications in Champagne, were of key defensive significance in the conflict against the Habsburg, who intended to restore the Holy Roman Empire of the German Nation.⁸ Similarly to their predecessors, the following two newly-erected fortresses of Charlemonte and Philippeville were intended to protect another crossing on the Meuse on its south-eastern section.

From the south, the Duchy of Mantua was of strategic significance. It was governed by the House of Gonzaga, with a capital in Guastalla, and controlled access to the Apennine Peninsula's heartland. The *citta di fortezza* along the Po River, built on the initiative of Charles V, in association with nearby Sabbioneta, acted both as a gateway through the southern Apennine Mountains into Tuscany, Umbria and Latium, as well as a flank around France's south.⁹

In the context of the political constellations and military conflicts of the second half of the sixteenth century, we can clearly see the position of La Valetta, occupied by the Knights of Malta, who built the southernmost defensive fortress in 1566 with the financial and substantive aid of pope Pius IV. The fortress was

Ryc. 6, 7. Imperium Osmańskie pod koniec XVI wieku.

Fig. 6, 7. The Ottoman Empire towards the end of the sixteenth century.

Znaczenie newralgicznych punktów fortyfikacji europejskich drugiej połowy XVI wieku wyznaczonych przez Benevola staje się bardziej zrozumiałe, jeśli spojrzymy na mapę polityczną Europy w dobie apogeum potęgi Imperium Osmańskiego, które stanowiło realne zagrożenie dla chrześcijańskiej Europy w XVI i na początku XVII wieku. Czytelnie rysuje się linia strategiczna na granicy Francji i Niderlandów (Vitry-le-Francois oraz Villefranche-sur-Meuse i Charlemonte z Philippeville) tworząca zachodnią „bramę” z Francji paktującej z Turkami przeciw Habsburgom do północnych Niemiec. „Brama” ta była kontrolowana przez Coerworden – potężną nowożytną twierdzę, uważaną przez znawców za trzecią co do znaczenia militarnego po Antwerpii i Mediolanie, zbudowaną według planów Francesca Pacciato, a utrzymywaną przez wybitnego stratega i utalentowanego dowódcę, księcia orańskiego Maurycyego.

Natomiast dla zabezpieczenia południowych i południowo-wschodnich granic chrześcijańskiej Europy o istotnym znaczeniu dla obrony przed morską i lądową inwazją Imperium Osmańskiego i sprzymierzoną z nim Francją Walezjuszy miały znaczenie twierdze La Valetta na Malcie oraz Guastalla, która z nieodległą Sabbionetą zamykała dostęp do Półwyspu Apenińskiego, wreszcie zbudowana z inicjatywy Wenecjan Palmanova.

Zamość w tej konstelacji posiada znaczenie szczególne, zarówno pod względem strategicznym, jak i politycznym i społecznym. Jest najczęściej wymieniany jako szczególne „wiano” kanclerza Jana Zamoyskiego dla urbanistyki polskiej i światowej i zarazem obraz cech osobistych tego wielkiego polityka Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ale czy miasto idealne Jana Zamoyskiego miało być tylko wyrazem osobistego prestiżu i potrzeby reprezentacji z racji piastowanych urzędów i godności, atutem w rozgrywkach dyplomatycznych między panującymi w Europie domami królewskimi czy może jego politycznej pluralistycznej koncepcji koegzystencji wielokulturowej społeczności Rzeczypospolitej Obojga Narodów; czy wreszcie mogło mieć kluczowe i realne znaczenie militarne? I jakie Zamoyski posiadał

built according to the plans of Francesco Laparelli, a papal fortification engineer, the author of the modern-period fortresses of Civitavecchia and Castel Sant’Angelo, and a student and co-worker of Michelangelo.

The significance of key points in Europe’s fortifications of the second half of the sixteenth century, as listed by Benevolo, appears easier to understand when we look at the political map of Europe during the height of the Ottoman Empire’s power. The empire was a serious threat to Christian Europe in the sixteenth and at the start of the seventeenth century. There is a clear strategic line on the border between France and the Netherlands (Vitry-le-Francois and Villefranche-sur-Meuse, as well as Charlemonte and Philippeville), forming a western “gateway” from France, which was allied with the Turks against the Habsburgs, into northern Germany. This “gateway” was controlled by Coerworden—a massive modern-period fortress, considered by experts to be the third-most militarily significant after Antwerp and Milan, built according to plans by Francesco Pacciato, and maintained by the outstanding strategist and talented commander Maurice of Orange.

La Valetta on Malta and Guastalla, together with Sabbioneta, blocked access to the Apennine Peninsula, alongside with Palmanova built by the Venetians, all were of essential significance to the defense of south and south-eastern borders of Christian Europe from the marine and land invasion by the Ottoman Empire and its ally, France under the House of Valois.

Zamość was of particular significance within this constellation: strategically, politically and socially. It is typically listed as a special “dowry” of chancellor Jan Zamoyski to Polish and global urban planning, as well as an image of the personal characteristics of this great politician of the Commonwealth of Both Nations. But was Jan Zamoyski’s ideal city to be merely an expression of personal prestige and a need for representation due to his offices and titles, an asset in diplomatic maneuvering between the royal houses that reigned in Europe, or perhaps his political and pluralist concept

Ryc. 8. Mapa Europy na początku XVI wieku z lokalizacją strategicznych twierdz powstałych w drugiej połowie XVI wieku.

Fig. 8. Map of Europe at the start of the sixteenth century with the placement of strategic fortresses built in the second half of the sixteenth century.

aktywa finansowo-ekonomiczne, aby tak szeroko zakrojone przedsięwzięcia móc skutecznie realizować?

Przymioty ducha kanclerza wielkiego koronnego i hetmana wielkiego koronnego, zawarte w relacji papieskiego legata Enrico Caetaniego z ważnego spotkania zorganizowanego w Warszawie przez Jana Zamoyskiego, którego celem było przekonanie polskiego króla i senatorów do aktywnego wsparcia ligi antytureckiej przeciw zagrożeniom ze strony Imperium Osmańskiego, charakteryzuje Wojciech Tygielski, podkreślając cudzoziemskie autorstwo relacji mającej wartość dystansu i zewnętrzno obiektywizmu:

Główny negocjator z polskiej strony jawi się tu przede wszystkim jako człowiek, który w stosunkowo krótkim czasie zrobił wielką karierę; jest nie tylko drugą osobą w państwie, lecz potentatem w skali europejskiej, także dzięki ogromnemu bogactwu, jakie udało mu się zgromadzić. Rozmiary majątku można oszacować w gotówce, ale zarazem wymownym symbolem stanu posiadania kanclerza jest prywatne miasto-twierdza – nazwane od nazwiska fundatora i pełniące funkcję stolicy rozległego latyfundiów. Dodajmy, że Zamoyski został przez swego rzymskiego rozmówcę zapamiętany jako człowiek o znakomitej prezencji, co dodatkowo zwiększało atrakcyjność portretu rycerza i męża stanu¹⁰.

Zapewne niezmiernie ważny okazał się również – utrwalony w społecznej świadomości – wizerunek pierwszego senatora, dbającego przede wszystkim

of multi-cultural coexistence of the Commonwealth of Both Nation's community; finally, could it have critical and actual military significance? And what were Zamoyski's financial assets, considering the effective execution of such large-scale projects?

The spiritual traits of the grand crown chancellor and grand crown hetman, as included in the missive of papal legate Enrico Caetani from an important meeting organized in Warsaw by Jan Zamoyski with the intent to convince the Polish king and senators to actively support the anti-Turkish league against the threat of the Ottoman Empire, were described by Wojciech Tygielski, who highlighted the foreign authorship of the report, which had the value of distance and external objectivism:

The main negotiator on the Polish side showed himself as a man who had made an impressive career in a relatively short time; he was not only the second person in the state, but a potentate on the European scale, which he owed to the immense wealth he had managed to collect. The extent of his possessions could be assessed in cash, yet a private fortress city was a telling symbol of the chancellor's wealth—named after its founder and acting as a capital of his extensive latyfundiów. It should also be added that Zamoyski was remembered by his Roman interlocutor as a man of excellent presence, which further increased the attractiveness of the portrait of the knight and man of state.¹⁰

The image of a first senator which embedded itself in the public conscious—of a man who placed the

o dobro ojczyzny, a zarazem znakomitego gospodarza, twórcy sprawnie zarządzanego latyfundium, wielkiego budowniczego, mecenasa pisarzy i artystów. To był bezcenny kapitał polityczny, który – co wypada podkreślić – kanclerz przez lata konsekwentnie gromadził i którego nigdy nie roztrwonił.

Rzeczywiście, majątek Jana Saryusza Zamoyskiego, jaki otrzymał po swym ojcu, Stanisławie h. Jelita, kasztelanie chełmskim i właścicielu rodowej Skokówki, raczej do imponujących nie należał, ale szybko został znacznie powiększony. Własność obejmująca początkowo trzy i pół wsi, w roku 1589, kiedy ustanowiona została ordynacja, powiększyła się do dwóch miast i 39 wsi, a w chwili śmierci kanclerza w 1605 obejmowała już 11 miast i 200 wsi i zajmowała powierzchnię blisko 4 tysiące km². Według danych pozostawionych przez Bernarda Morando na budowę miasta do roku 1596 Zamoyski wydał 250 tysięcy talarów żywej gotówki, nie licząc materiałów budowlanych pochodzących z własnych zasobów. Założona przez niego ordynacja osiągała roczny dochód w wysokości 165 tysięcy talarów, a zatem można przyjąć, że dwuletni dochód z ordynacji mógł w całości pokryć koszty budowy *citta di fortezza*. Kariera polityczna Jana Zamoyskiego¹¹, który dzięki znakomitemu wykształceniu, a także zdolnościom politycznym i kwalifikacjom przywódczym, również w sensie militarnym¹², zajmował trwale pierwszoplanową pozycję w państwie, została dość dobrze naukowo rozpoznana¹³.

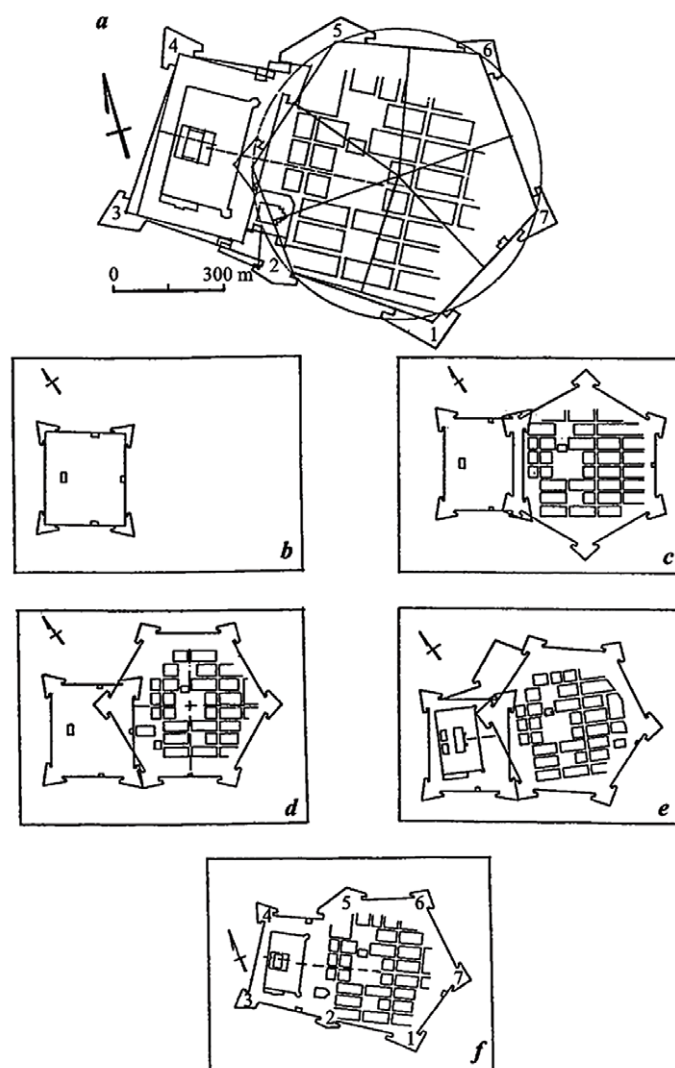
Historiografia architektoniczno-urbanistyczna Zamościa przeważnie akcentuje geometryczno-planistyczną problematykę konstrukcji miasta idealnego, co znalazło wyraz w fundamentalnej pracy Stanisława Herbsta i Jana Zachwatowicza¹⁴ oraz w kontynuacjach Jerzego Szablowskiego¹⁵, Adama Miłobędzkiego¹⁶, Wojciecha Kalinowskiego¹⁷, Teresy Zarębskiej¹⁸ i Jerzego Kowalczyka¹⁹. Niezależnie od tego, czy „sprzężony” układ zamojski jest wynikiem kombinacji geometryczno-planistycznych, czy skutkiem zmieniającej się w czasie realizacji koncepcji, czy wreszcie – jak uważał Wiktor Zin – rezultatem dostosowania planu teoretycznego do cech terenu, na którym zdecydowano się lokować miasto, nowatorskie i oryginalne jest nie tyle samo sprzężenie miasta i rezydencji magnackiej w ramach jednego wielofunkcyjnego organizmu przestrzennego, ile usunięcie pomiędzy nimi wszelkich barier i zintegrowanie ich we wspólnym bastionowym systemie obronnym rozplanowanym według ścisłych reguł inżynierii wojskowej.

Myśl polityczna Zamoyskiego oparta była na dążeniu do przeciwstawienia się dominacji Habsburgów i ich pretensji do tronu polskiego oraz niebezpieczeństwu ze strony Imperium Osmańskiego, przy wzmocnieniu władzy królewskiej i osłabianiu magnaterii. Linia polityczna musiała być sprzężona z dalekowzroczną strategią militarną, stąd nie może dziwić koncepcja budowy miasta-twierdzy opartego na najnowszych wzorcach inżynierii wojskowej, mocno osadzonej w relacjach społeczno-gospodarczych, które wobec zagrożenia z zewnątrz musiały być skoncentrowane

benefit of his homeland first, as well as an excellent host, the creator of an efficiently managed latifundium, a great builder, a patron of writers and artists—certainly also turned out to be of key significance. All this provided priceless political capital, which—most notably—the chancellor consistently collected and never wasted. Indeed, the property that Jan Saryusz Zamoyski inherited from his father, Stanisław of the coat of arms of Jelita, the castellan of Chełm and the owner of the family estate of Skokówka, had not been of the impressive kind, yet was quickly and substantially added to. The property, which initially included three and a half villages, increased to two cities and thirty-nine villages in 1589, when the Zamoyski family Fee Tail was established, while at the time of the chancellor's death in 1605 it included eleven cities and 200 villages, covering 4 thousand km². According to data presented by Bernardo Morando, the amount Zamoyski paid for the construction of the city up to 1596 amounted to 250 thousand thalers in cash, without including construction materials that he had supplied himself. The fee tail that he had established brought in a yearly income of 165 thousand thalers, so it can be assumed that a two-years' worth of income from his property could fully cover the costs of building the *citta di fortezza*. Concerning his political career,¹¹ due to his excellent education, political abilities and leadership qualifications, also in the military sense,¹² he had consistently played a prominent role in the state, which is was explored quite thoroughly by scholars.¹³

The architectural and urban planning historiography of Zamość largely accentuates the geometric and planning of the ideal city's structure, which was expressed in the fundamental work by Stanisław Gerbst and Jan Zachwatowicz,¹⁴ and its continuations by Jerzy Szablowski,¹⁵ Adam Miłobędzki,¹⁶ Wojciech Kalinowski,¹⁷ Teresa Zarębska,¹⁸ and Jerzy Kowalczyk.¹⁹ Regardless of whether the “coupled” layout of Zamość had been the outcome of geometric and planning combinations or the result of changes to its concept's execution, or finally—as argued by Wiktor Zin—the result of adapting the theoretical plan to the features of the terrain on which the city had been planned, it is not only the binding of the city and the magnate residence as a single multi-functional spatial organism that is significant, but also the removal of any barriers between them and integrating them in a shared, bastion-based defensive system, planned according to the strict principles of military engineering.

Zamoyski's political thought was based on driving towards countering the dominance of the Habsburgs and their claims to the Polish throne and the danger of the Ottoman Empire by strengthening the power of the king and weakening the magnate aristocracy. This political line had to be linked with a long-term military strategy, hence the concept of building a fortress city based on the latest military engineering models, strongly grounded in socio-economic relations that had to be

Ryc. 9. Etapy powstawania Zamościa; A. Klimek, *Jak powstał Zamość*, „Konservatorska Teka Zamojska” 1978.

Fig. 9. Stages of the design of Zamość; A. Klimek, *Jak powstał Zamość*, „Konservatorska Teka Zamojska” 1978.

wokół celów polityczno-militarnych. Ten fenomen „zamojski” akcentował wspomniany wcześniej Pietro Marchesi.

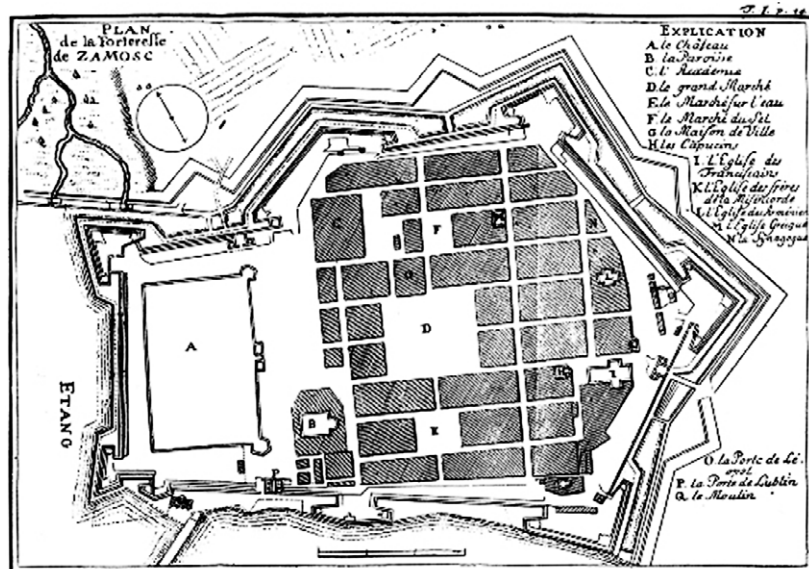
W podsumowaniu tego krótkiego szkicu warto zwrócić uwagę na trzy podstawowe elementy „europejskości” koncepcji Zamościa jako idealnej nowożytnej twierdzy:

1. Zamość był pomyślany jako jeden z kluczowych polskich elementów systemu obronnego Europy przed inwazją Imperium Osmańskiego. Decyzja Zamojskiego o budowie Zamościa podjęta w roku 1579 przypada na początek ścisłej współpracy ze Stefanem Batorym w kreowaniu ówczesnej państwowej doktryny polityczno-militarnej²⁰. Nie ulega też wątpliwości, że rozmowy dyplomatyczne na temat koalicji antytyureckiej z legatem papieskim Enrico Caetanin w 1596 musiały zakładać wykorzystanie Zamościa jako istniejącej już nowoczesnej inwestycji obronnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów opartej na najnowszych europejskich standardach militarnych.

strongly identified around political and military goals in a period of external threats. The phenomenon of Zamość was accentuated by the previously mentioned Pietro Marchesi.

To summarize this short outline, it is worth noting the three essential elements of the “European character” of the concept of Zamość as an ideal modern-period fortress:

1. Zamość was devised as a key Polish element of Europe’s defensive system against a potential invasion by the Ottoman Empire. Zamoyski’s decision to build Zamość, made in 1579, coincided with the start of a close cooperation with Stephen Báthory in creating the state’s political and military doctrine of the time.²⁰ There can be no doubt that the diplomatic talks with papal legate Enrico Caetani of 1596 on an anti-Turkish coalition had to assume using Zamość as an already existing modern defensive project by the Commonwealth of Both Nations, based on the latest European military standards.

Plan Zamościa w XVII w. (wg Jonsac: Histoire de Stanislas Jablonowski. Leipzig 1774).

Ryc. 10. Plan Zamościa, stan z XVII wieku; Jonsac, *Histoire de Stanislas Jablonowski*, Leipzig 1774.

Fig. 10. Plan of Zamość, as recorded in the seventeenth century; Jonsac, *Histoire de Stanislas Jablonowski*, Leipzig 1774.

2. Wielokulturowość i tolerancja religijna były uważane za podstawę identyfikacji społeczeństwa z celami państwa i gwarancję skutecznej obrony przed wrogiem zewnętrznym.
3. „Demokratyzacja” przestrzeni miasta polegała na integracji „rzeczy” zasiedlających tę przestrzeń, poczynając od otwartego w kierunku miasta pałacu Zamoyskiego, pozbawionego charakteru cytadeli skierowanej przeciw niemu, poprzez „narodowe” enklawy mieszkalne, ale niebędące modelem getta, po akcenty i dominanty w przestrzeni miejskiej tworzone przez obiekty sakralne reprezentujące różne wyznania i religie.
2. The multi-cultural character and religious tolerance were seen as the foundation of society's identification with the state's goals and a guarantee of effective defense against an external enemy.
3. The “democratization” of the city's space was based on integrating the “objects” that populated this space, ranging from the Zamoyski palace that was open towards the city and did not have the character of a citadel directed against it, through “national” housing enclaves that did not follow the ghetto model, to accents and prominent elements within urban space, built by religious buildings representative of different denominations and religions.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Benevolo Leonardo, *Miasto w dziejach Europy. Tworzenie Europy*, tłum. Hanna Cieśla, Warszawa 1995.
- Herbst Stanisław, Zachwatowicz Jan, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.
- Jan Sariusz Zamoyski, oprac. Marta Wasił, <http://pspzoj.idsl.pl/doc/PSPzamoyski.pdf>.
- Kalinowski Wojciech, *Zamość – idealne miasto renesansu*, [w:] *Czteryście lat Zamościa*, red. Jerzy Kowalczyk, Wrocław 1983.
- Kowalczyk Jerzy, *Ideologiczne aspekty urbanistyki Zamościa*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. Kazimierz Myśliński, Zamość 1969.
- Lavedan Pierre, Hugueney Jeanne, Henrat Philippe, *L'Urbanisme a l'epoque moderne XVIe-XVIIIe siecles*, Genewa 1982.
- Leśniewski Sławomir, *Jan Zamoyski: hetman i polityk*, Warszawa 2008.
- Miłobędzki Adam, *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, t. 15, nr 3–4.
- Palmanova, *fortezza d'Europa 1593–1993*, red. Gino Pavan, Venezia 1993.
- Pollak Martha, *Cities at War in Early Modern Europe*, Cambridge 2010.
- Szablowski Jerzy, *Domniemana rola Sabbionety w sztuce polskiej okresu manieryzmu*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki” 1962, nr 75.
- Tolwiński Tadeusz, *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1948.
- Tygielski Wojciech, *Jan Zamoyski*, [w:] *KSAP (Krajowa Szkoła Administracji Publicznej) XX lat*, red. Henryk Samsonowicz, Warszawa 2010.
- Zarębska Teresa, *Zamość miasto idealne i jego realizacja*, [w:] *Zamość – miasto idealne*, red. Jerzy Kowalczyk, Lublin 1980.

- ¹ *Palmanova, fortezza d'Europa 1593–1993*, red. G. Pavan, Venezia 1993: „Confrontando la pianta di Zamość per esempio con palmanova anche essa eretta dalle fondamenta, scorgiamo delle affinità, ma anche delle differenze che estranee ai teorici italiani, sono comprensibili invece a una società abituata ad altre strutture socio-economiche. Queste differenze contribuirono a inserire per sempre nella cultura polacca questa opera urbanistica e architektonica adattata alle usanze e alle condizioni locali. zamość e un elemento importante della storia dell'urbanistica. L'innovazione e costituita dall'introduzione di due sistemi centrali che si compenetrano reciprocamente, costituendo, in certo modo, come due centri distinti, ma collegati fra loro da un asse comune”, s. 484.
- ² L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy. Tworzenie Europy*, tłum. H. Cieśla, Warszawa 1995, s. 135.
- ³ Ibidem, s. 136.
- ⁴ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1948, s. 205.
- ⁵ Ibidem, s. 206.
- ⁶ Ibidem. Powołując się na badania historyków francuskich, Leonardo Benevolo podaje „ocenę wpływu, jaki wywarła na resztę świata 'żyjąca w dostatku' Europa, zajmująca powierzchnię 2,5 miliona kilometrów kwadratowych, posiadająca 70–80 milionów mieszkańców skupionych wokół 130 000 miast i miasteczek. Żyje w niej 22–25% ludności, spożywając 50% ogólnie dostępnego białka zwierzęcego”, zob. L. Benevolo, op. cit., s. 115.
- ⁷ L. Benevolo, op. cit., s. 113.
- ⁸ P. Lavedan, J. Huguency, Ph. Henrat, *L'Urbanisme a l'epoque moderne XVIe–XVIIIe siecles*, Genewa 1982, s. 15.
- ⁹ M. Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*, Cambridge 2010.
- ¹⁰ W. Tygielski, *Jan Zamoyski*, [w:] *KSAP (Krajowa Szkoła Administracji Publicznej) XX lat*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2010, s. 215–234 (s. 218).
- ¹¹ S. Leśniewski, *Jan Zamoyski: hetman i polityk*, Warszawa 2008.
- ¹² Ważniejsze zwycięskie bitwy Zamoyskiego: pod Wielizem i Zawołoczem w wojnie z Rosją, z Maksymilianem III Habsburgiem w bitwie pod Byczyną, udana interwencja w Mołdawii i bitwa pod Cecorą, zdobycie Wolmaru, Fellina i Białego Kamienia w wojnie o Inflanty ze Szwecją.
- ¹³ W. Tygielski, op. cit., s. 217.
- ¹⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.
- ¹⁵ J. Szablowski, *Domniemana rola Sabbionety w sztuce polskiej okresu manieryzmu*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki” 1962, nr 75.
- ¹⁶ A. Miłobędzki, *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, t. 15, nr 3–4.
- ¹⁷ W. Kalinowski, *Zamość – idealne miasto renesansu*, [w:] *Cztery lata Zamościa*, red. J. Kowalczyk, Wrocław 1983.
- ¹⁸ T. Zarębska, *Zamość miasto idealne i jego realizacja*, [w:] *Zamość – miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980.
- ¹⁹ J. Kowalczyk, *Ideologiczne aspekty urbanistyki Zamościa*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Myśliński, Zamość 1969.
- ²⁰ *Jan Sariusz Zamoyski*, oprac. M. Wasil: „Głównymi punktami planu było: podbicie Moskwy i zawładnięcie jej tronem, wyzwolenie Węgier, Mołdawii i Wołoszy spod tureckiego jarzma, usunięcie w cień domu rakuskiego (cesarskiego), wyzwolenie Bałkanów. Tron polski miał zapewnić Batoremu środki materialne na realizację tych niebywałych planów”, <http://pspzoj.idsl.pl/doc/PSPzamoyski.pdf>, s. 6 (dostęp: 14 VI 2018).

Streszczenie

Artykuł został oparty na wieloletnich badaniach autora i akcentuje mało dotąd omawianą kwestię Zamościa jako ważnej twierdzy wbudowanej w europejski system obronny przeciw ekspansji Imperium Osmańskiego, realizowany w drugiej połowie XVI wieku. Przypomina też, że polska wersja miasta idealnego wyprzedziła o 15 lat wzorzec, za jaki powszechnie uważana jest włoska Palmanova. Zamość jest także unikalnym przykładem umiejętnego połączenia nowoczesnych zasad inżynierii wojskowej z zapleczem społeczno-gospodarczym, gdzie wielokulturowość i tolerancja religijna stanowiły podstawę identyfikacji społeczeństwa rubieży Rzeczypospolitej z celami państwa i gwarancję skutecznej obrony przed wrogiem zewnętrznym.

Abstract

This paper was based on many years of the author's research and accentuates previously little-discussed matters concerning Zamość as an important fortress, incorporated into the European system of defense against the expansion of the Ottoman Empire and built throughout the second half of the sixteenth century. It also reminds us that the Polish version of the ideal city preceded Palmanova, which is widely regarded as the concept's predominant model, by fifteen years. Zamość is also a unique example of the skilful combination of modern-period military engineering principles with socio-economic infrastructure, wherein multi-culturality and religious tolerance formed the basis of the identification of the Commonwealth borderland's population with the state's goals and a guarantee of effective defense against an external enemy.